

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 106, 2021 – 2022

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 106, 2021 – 2022

ТЕХНИКИ ЗА ПРЕДСКАЗВАНЕ В ДРЕВНА МЕСОПОТАМИЯ
ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ПОНЯТИЯТА
И ПРОЦЕСА НА ГАДАЕНЕ

ЗОЗАН ТАРХАН

Zozan Tarhan. DIVINATION TECHNIQUES IN ANCIENT MESOPOTAMIA. RECONSIDERING THE TERMS AND DIVINATORY PROCESS

The present study examines the divination techniques in Ancient Mesopotamia, the sources, main characteristics of some certain practices, the occasions in which they were conducted, as well as the experts who performed them. In this article, the topic of the distinction of the modern terms is addressed; some of them are reconsidered, accordingly new ideas and insights are argued. Regarding the divinatory process, specific problems are discussed, about which possible solutions and answers were proposed.

Keywords: divination techniques; provoked omens; unprovoked omens; Ancient Mesopotamia; ancient scholarship.

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящото изследване разглежда техниките за предсказване в Древна Месопотамия, изворовата база, основните характеристики на отделните практики, случаите, в които са се прилагали, и не без значение – изпълнявалите ги специалисти. В някои отношения част от информацията в този текст е обобщаваща, но в него също така е повдигната темата за разграничението на понятията, като някои от тях са преосмислени и относно които са предложени нови идеи. Във връзка с организацията и процеса на предсказване са дискутирани и отделни проблемни въпроси с предоставени възможни отговори и решения.

Независимо каква е принадлежността на предсказването, независимо и от приложената техника, практическата роля и смисълът са достигане до недостижимо познание или информация¹. Именно поради тази нужда за познаване на бъдещето, а в някои случаи – на настоящето и миналото, месопотамската писмена традиция завещава разнообразни по форма, съдържание и характер текстове по темата². Една част от тях представляват компендиуми, серии, ръководства и коментари, съставени с цел придобиване на теоретична подготовка, познания и ориентиране в ситуацията на гадаене. Друга част, като доклади, писма, запитвания, ритуални и заклинателни текстове, онагледяват практическото изпълнение на дейностите, свързани с наблюдения с цел предсказване. Всички те са част от традицията на II и I хил. пр. Хр. По отношение на жанровете, излагащи теоретичната подготовка, може да се каже, че началните стъпки по съставянето са поставени през първата половина на II хил. пр. Хр., след което преживяват разцвет и достигат стандартизация през I хил. пр. Хр.

Измежду назованите писмени извори трябва да се вземат под внимание и странични текстове със споменавания на различни техники за предсказване, чиято датировка се простира от III до I хил. пр. Хр. Освен писмената традиция, със сигурност трябва да се отчете и устната, означавана като *pī ummāni*. Изглежда, че част от познанията са предавани не в писмена форма, а чрез устна традиция³.

¹ **Koch**, Ulla Susanne. Sheep and Sky: Systems of Divinatory Interpretation. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, p. 450.

² Още за формата и характера на изворите вж. **Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods. Sources from the First Millennium BCE. In: *Guides to the Mesopotamian Textual Record*. Vol. 7. Münster: Ugarit-Verlag, 2015, pp. 30–32.

³ Основание за подобно предположение вж. **Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts..., p. 31, fn. 72 (KAR no. 434 r(!) 4).

РАЗГРАНИЧЕНИЕ И ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ПОНЯТИЯТА

Важен въпрос, който трябва да бъде засегнат, е този за направените в историографията разграничения или класификации на различните форми на *предсказване*, основаващи се върху някои отличителни черти. Така например, У. С. Кох обобщава накратко направените класификации от други автори, базирани върху: състоянието на съзнанието на предсказващия (вдъхновен от външни сили или невдъхновен); намеренията и действията на предсказващия (премислени или непредвидени); характера на предсказанието (естествено и неестествено/моделирано); проводника (човешки ум или външни явления); техниката на прилагане⁴. Самата У. Кох предпочита Цицероновото разграничение⁵, основано на характера на интерпретиране или предсказване, съответно тя говори за *моделирано предсказание (artificial divination)* и *предсказание в естествена форма (natural divination)*, уточнявайки: „... моделираното предсказание се основава върху знаците или съобщенията, които трябва да бъдат декодирани/разчетени, докато предсказанието в естествена форма е възприето като непосредствено разбираемо“ („... artificial divination relies on signs or messages which have to be decoded whereas natural divination is perceived as immediately intelligible“)⁶. Цитираната тук книга е изключително полезна, но по отношение на направеното деление съм склонна да не се съглася с нейния автор. Принципно английската дума *divination* може да означава *предсказание*, но и *гадаене*, като тя произлиза от *divinatio* на латински. В *Oxford Latin Dictionary* относно значението на думата (в контекста на предсказанията) е написано следното: „Действието или способността за предвиждане на бъдещето, пророчество, предвещание“ („The act or faculty of foreseeing the future, prophecy, prognostication“)⁷. М. Тулий Цицерон действително прави разграничение, подобно на горното, но тук е важно да се отбележат няколко пункта. Римският автор започва още в първите изречения от първата си книга с това, че елините наричат предсказването *μαντική*⁸. В елинската представа *μαντεία* определено може да се свързва с разчитането на конкретни знаци или явления, но също така и с пророчество и оракул. Другият много важен момент е, че в своя труд Цицерон може да използва думата *divinatio* и да прави разделение между *divinatio*, основана на *ars* или на *natura*, но всъщност всичките разсъждения, които излага най-ясно и недвусмислено в II.11, маркират следното – с първото авторът има предвид предсказание, базирано върху омени,

⁴ Пак там, с. 15.

⁵ За Цицероновото разграничение на начините на предсказване вж. Cic., *De Div.*, I.6.11–12.

⁶ Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 16.

⁷ OLD, p. 564.

⁸ Cic., *De Div.*, I.1.1.

а с второто той визира пророчество⁹. Ако в културното пространство и време на Цицерон с *divinatio* е приемливо да се означават както различните практики на предсказване или гадаене, така и пророчествата, то в съвременната академична среда и изследвания двете понятия не бива да се смесват. Обобщено казано, макар английската дума *divination* да произлиза от латинската *divinatio*, в някои отношения двете имат различни конотации, и впрочем не са единствен пример за това.

Съобразно изложеното по-горе, считам, че самото *предсказание/divination* в съвременната школа не трябва да бъде разделяно на *моделирано/artificial* и *естествено/natural*. По-скоро разграничението е редно да се направи спрямо характера на *омениите* – това, върху което всъщност се базират предсказанията. Вземайки под внимание, че някои „знаци“ са част от преднамерени човешки действия или външни явления, аз бих предпочела делението на *предизвикани* и *непредизвикани омени*. В англоезичната литература тези понятия са застъпени като *provoked* и *unprovoked omens*. Някои автори, като Ф. Рохбърг, впрочем и У. Кох в по-ранните си проучвания, ги използват наравно с *provoked divination* и *unprovoked divination*¹⁰. С последното също съм склонна да изразя несъгласие, тъй като предсказанието е самото „четене“, интерпретацията на знаците. Така следва да приемем, че не предсказанието (интерпретацията) е (не)предизвикано, а появата на омените (знаците или системата/веригата от знаци), до която се стига вследствие на човешка дейност или външни/природни явления.

Тук е важно да се отбележи, че при клинописните култури с оменните текстове се разглеждат определени знаци, форми на поведение и природни явления, така да се каже те не се ограничават само до аномалии и чудеса¹¹. Разбира се, съществува и оменна серия, която разглежда изцяло възникнали аномалии – *Šumma izbu*¹².

Специфичното при *пророчествата* е, че те се осмислят като съобщения, които не се нуждаят от това да бъдат разтълкувани, а се изпращат в ясна фор-

⁹ Повече за това вж. Cic., *De Div.*, II.11.

¹⁰ **Koch-Westenholz**, Ulla. *Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*. In: *CNI Publications* 19. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1995, p. 10; **Rochberg**, Francesca. *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo: Cambridge University Press, 2004, pp. 4–5.

¹¹ **Rochberg**, Francesca. *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2016, p. 20.

¹² Повече за сериата *Šumma izbu* вж. **De Zorzi**, Nicla. *The Omen Series Šumma izbu: Internal Structure and Hermeneutic Strategies*. In: *KASKAL: Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8, 2011, pp. 43–75; **De Zorzi**, Nicla. *La serie teratomantica Šumma izbu: testo, tradizione, orizzonti culturali*. In: *HANE/M* 15. Padova: Sargon Editrice Libreria, 2014.

ма от божеството/божествата към неговия приемник (човек) и се очаква да се сбъднат в бъдещето. Друга отличителна черта на пророчествата е, че те се отправят от божествената сила към човека без неговата изрична молба и настояване. Респективно пророчествата се явяват форма на откровение – поднесено знание за конкретно събитие или събития от божествената сила към човешкия приемник, чието изпълнение тепърва ще се случи.

На последно място, но не по значение, бих искала да направя и уточнение по отношение на *оракулите*. Чрез *оракул* може да се означава както човек, който е приемник на съобщението, дошло чрез вдъхновение от самата божествена сила, така и самото съобщение, което се отнася за бъдещи събития. Съществената разлика с пророчествата е, че тези съобщения са търсени или измолени от божеството.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ПРЕДСКАЗВАНЕТО ПО ОМЕНИ

Предсказването по омени има стриктна организация, включваща няколко етапа¹³. Въпреки че на пръв поглед организацията на гадаене по предизвикани и непредизвикани омени изглежда сходна, все пак има наличие на съществени разлики. Започвайки с **причината**, трябва да се спомене, че тя е задължителното начало, водещо към гадаенето по предизвикани омени. От своя страна предсказването по непредизвикани омени може да настъпи и без наличието на причина. Тук е важно да се осмисли, че предсказването по непредизвикани омени настъпва в резултат на външни явления, съответно въпросът, който трябва да се повдигне, е дали интерпретиращият и/или заинтересованият съзнателно са очаквали знамение, което да бъде използвано за интерпретиране. В случаите на съзнателно търсене на знамение, възникнало в резултат на външни явления, заинтересованата страна би използвала включително и такива, които днес бихме определили като от твърде ежедневен характер. Очаква се, че при липсата на причина, за да може някакво събитие или явление да бъде осмислено като знамение, трябва да е нещо наистина екстраординарно.

При гадаенето по предизвикани омени следващата стъпка са **ритуалните действия**. Съобразно казаното по-горе, нататъшната или дори първоначалната стъпка при предсказването по непредизвикани омени се явяват природни или други **външни явления**.

След ритуалните действия или външните явления се пристъпва към **наблюденията**. При наблюденията след ритуални действия не без значение е техниката на предсказване, разбира се, същото важи и за тези след външните

¹³ У. Кох също разглежда етапите на процеса на предсказване, но поради нейното разбиране за разграничение на техниките на предсказване, прочитът ѝ по отношение на организацията е по-различен от представения в настоящата работа – Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, pp. 24–29.

явления. Като се изключат условностите около техниката на предсказване или характерът на външните явления, задачата на експерта е да анализира доколко наличните или възникналите „знаци“ или признаци се побират в една система, отклоняват ли се те от установения ред и нормалното функциониране. Всичко това е важно с цел установяване могат ли тези знаци или признаци да се използват за следващата стъпка, а именно **интерпретацията**. С оглед на тяхното функциониране в определена среда или система, те могат да бъдат разпознати като добри или лоши знамения. Повдигайки въпроса за това, до каква степен обичайни неща могат да послужат като добри или лоши знамения, ще се върна към условността на техниката на предсказване. В този ред на мисли при гадаенето по вътрешни органи на жертвопринесено животно е важно въпросните органи да бъдат здрави, т. е. да не са съпроводени с увреждания. Така отсъствието на подобни увреждания и аномалии се разчита като добър знак и в полза на заинтересованата страна. Същевременно увреждания и аномалии се разглеждат като лоши знаци. Тази техника на предсказване ще бъде разгледана по-детайлно в следващите страници.

След интерпретацията, т. е. след завършване на процеса на гадаене, последва **изборът**. В една част от случаите заинтересованият би могъл да не предприема странични действия, а да бъде в *очакване на реализиране на предсказаното*, но в друга част от случаите заинтересованият би могъл да предприеме *действия за ускорено реализиране* или *действия за предотвратяване на предсказаното*. Обикновено към действията за ускорено реализиране се пристъпва, когато заинтересованият узнава, че ще получи успех в бъдещите си начинания или взаимоотношения, т. е. пристъпва към реализиране на намеренията си. Тук могат да бъдат посочени примери от различно естество – започване на търговия или търговски отношения в нови земи или с нови клиенти, установяване на отношения от различен характер с нови лица, предприемане на военни действия, пристъпване към брак, назначаване на длъжностно лице.

Съвсем логично е, че след като клиентът или заинтересованият изисква да се пристъпи към действия за предотвратяване на предсказаното, е научил за предстоящо развитие в негов ущърб. Въпросът е какви биха били тези лоши последици и как биха могли да се предотвратят те. Тук отново могат да се посочат всевъзможни примери, но ще се ограничи до един, а именно – *путуалът по замяната на царя* (в англоезичната литература известен като *Ritual of the substitute king*, а в немскоезичната – *Ersatzkönigsritual*), познат от II хил. пр. Хр. в различни райони на Древния Близък изток¹⁴. Слънчево или лунно

¹⁴ Повече за т. нар. *Ritual of the substitute king* или *Ersatzkönigsritual* вж. **Ambos**, Claus. *Rituale für einen Frühaufsteher: Die Ersatzkönigsrituale für den assyrischen Herrscher Asarhad-don*. In: **Ambos**, Claus, **Hotz**, Stephan, **Schwedler**, Gerald, **Weinfurter**, Stefan, Hrsg. *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis heute*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005,

затъмнение, по време на което няма видимост към Юпитер, се смята за лошо знамение, което предвещава смъртта на царя¹⁵. Слънцето и Луната мислено са разделени на четири части, всяка от които отговаря за конкретна страна – Асирия, Вавилония, Елам или Амурру. Това разделяне е особено важно при частично затъмнение с цел установяване за кой владетел важи неблагоприятното знамение. При случай на пълно затъмнение, знамението се отнася за владетелите на всички тези земи.

С цел предотвратяване смъртта на царя се сменя царското му звание, като самият той бива наричан „зеделец“; междувременно се избира цар заместител, който приема тази зла „участ“, знаейки че ще посрещне смъртта си до 100 дни¹⁶. След настъпването на смъртта на въпросния цар заместител, след като бъде убит, легитимният владетел се завръща на мястото си.

НЯКОИ ВИДОВЕ СПЕЦИАЛИСТИ И ТЯХНАТА СФЕРА НА КОМПЕТЕНТНОСТ

Важен въпрос е как древните специалисти достигат, оформят, предават и прилагат знанията в своята реалност. По отношение на някои полета на специализирано познание писарите, учените, предсказателите и жреците използват сходни начини за обяснение или достигане на информация¹⁷. При много от тях получената информация се дължи на божествена намеса. Поради това е необходимо обучаващите се за съответното поле да придобият професионални и религиозни компетенции¹⁸. Освен това всяко научно направление или техника на предсказване използва специфична терминология и формулен

pp. 51–58. За този ритуал, съпроводен с ритуала *bīt rimki* вж. **Ambos**, Claus. Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck: Some Remarks on the Mesopotamian Notions of Purity. In: **Rösch**, Petra, **Simon**, Udo, eds. *How Purity Is Made*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, p. 100; **Ambos**, Claus. Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: *Bīt rimki* and the Ritual of the Substitute King. In: **Ambos**, Claus, **Verderame**, Lorenzo, eds. *Approaching Rituals in Ancient Cultures: Questioni di rito: Rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche*. Proceedings of the Conference, November 28–30, 2011, Roma. Supplemento N 2 alla Rivista degli Studi Orientali Nuova Serie LXXXVI. Pisa–Roma: Fabritio serra editore, 2013, pp. 45–47.

¹⁵ **Ambos**, Claus. *Rituale für einen Frühaufsteher...*, pp. 51–52.

¹⁶ *Пак там*, с. 52; **Ambos**, Claus. Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck..., p. 100; **Ambos**, Claus. Rites of Passage in Ancient Mesopotamia..., p. 40, f. 3.

¹⁷ **Rochberg**, Francesca. *Before Nature...*, pp. 131–163; **Rochberg**, Francesca. Reasoning, Representing, and Modelling in Babylonian Astronomy. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2018, vol. 5, N 1–2, pp. 131–147; **Ossendrijver**, Mathieu. Scholars, Priests, and Temples: Babylonian and Egyptian Science in Context. Introduction. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021a, vol. 8, N 1–2, p. 3

¹⁸ **Rochberg**, Francesca. *The Heavenly Writing...*, p. 45.

език, което от своя страна не позволява дори на грамотните да разберат съдържанието на това, което четат, ако не са преминали през специализирано обучение. Тази е причината много от гадателските текстове да завършват с това, че: „Знаещият вижда, а незнаещият – не“¹⁹. В допълнение трябва да се посочи, че специализираните познания не са нещо, което се предава свободно на всеки, а дори напротив – те са пазени и съхранявани ревностно, отбелязано също от древните учени. Разбира се, знанията са предавани на определен кръг от хора, често от баща на син, но не само²⁰. Нещо повече – при встъпване на част от длъжностите експертите е трябвало да дадат обет, че ще съхраняват тези знания и че ще ги предадат на своя избраник.

При разглеждането на практикуваните различни техники на предсказване трябва да се подчертае, че някои от тях са не само гадатели или предсказващи, а експерти в конкретна област на специализираните познания. Добър пример в това отношение е *āšipu* – особен специалист, към когото нуждаещият се обръща в случай на беда, най-често при разболяване. От своя страна *āšipu* изпълнява пречистващи ритуали, заклинания, предоставя включително и медицинско лечение²¹. Това е и причината този специалист да бъде разглеждан като екзорсис и/или лечител. За него трябва да се спомене, че в повечето случаи няма храмова принадлежност, не е жрец.

В случай на наличие на заболяване задачата на *āšipu* е да открие причините. Според месопотамската традиция душевните страдания и нестабилното психическо състояние имат религиозна причина²². Въпреки религиозните си убеждения, отговорните лица се опитват да осигурят медицинско лечение на хората, засегнати от болестта. В това отношение важна роля играе определя-

¹⁹ **Koch**, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 18.

²⁰ *Пак там*, с. 18–19.

²¹ **Scurlock**, JoAnn. *Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia*. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 3. Leiden–Boston: Brill, 2006, p. 76; **Schwemer**, Daniel. *Magic Rituals: Conceptualization and Performance*. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 423–426; **Koch**, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, pp. 20–21; **Arbøll**, Troels Pank. *Medicine in Ancient Assur: A Microhistorical Study of the Neo-Assyrian Heal Kišir-Aššur*. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 18. Leiden–Boston: Brill, 2021, pp. 7–8; вж. също дискусиата при **Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2010, pp. 43–44.

²² **Heeßel**, Nils. *The Hands of the Gods: Disease Names, and Divine Anger*. In: **Finkel**, Irving, **Geller**, Markham, eds. *Disease in Babylonia*. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 120–121.

нето на заболяването или диагнозата. За целта експертът си служи с наръчници като *Sakikkû*²³, както и *Alamdimmû*, съдържащ физиогномични омени²⁴.

Изключително важен и ценен особено от асирийския дворец експерт е *bārû*. В неговото поле влиза предсказването въз основа на следните техники: *либаномантия* – наблюдения върху цвета и движението на дима при разпръскване на брашно върху горящ кадилник; *леканомантия* – движението и формата на определена мазнина в съд, пълен с вода; и от особено значение – наблюдения по вътрешностите на жертвопринесено животно²⁵. Последното се счита за особено надеждна техника за предсказване и именно поради това дължността на *bārû* е една от най-важните сред тези на експертите.

От изложеното по-горе става ясно, че упражняващите техниките на гадаене са експерти, придобили уменията си в резултат на специализирано обучение. В повечето случаи не става дума за жреци, но все пак съществуват такива, които се занимават с подобни наблюдения и тълкувания. Друг проблем, който усложнява ситуацията, е, че определен експерт бива назоваван в някои текстове по един начин и за конкретна сфера, но също така присъства в други текстове под различно название и свързвайки го с допълнителни полета на познания. Подходящ пример както по въпроса за храмовата принадлежност, така и за различните названия е ситуацията около *kalû*. Той не просто има храмова принадлежност, дори е разпознат като жрец, изпълняващ химни и пречистващи ритуали²⁶. Определян е и като *ṭupšarru* и *ummânu*, а част от задачите му е да наблюдава и коментира астрални явления. От други извори, които не споменават *kalû*, а посочват *ṭupšarru*, става ясно, че последният различава омени, относнасящи се до небесни и земни явления²⁷. Другият, който се свързва с *kalû*, а именно *ummânu*, присъства в извори, отнасящи го до интерпретирането на омени от различен характер. Тези въпроси изискват направата на сравнителни анализи и корелации с цел установяване до каква степен едно лице заема повече от една дължност, навлиза в други сфери на компетентност и до каква степен може да се говори за разграничение между трите дължности. Уточняваща бележка е, че във от този контекст академската дума *ṭupšarru* означава *писар*, а *ummânu* е със значение *експерт, специалист, вещо лице*, дори *майстор*.

²³ Finkel, Irving. Adad-apla-iddina, Esagil-kīn-apli, and the Series SA.GIG. In: Leichty, Erle, Ellis, Maria deJ, Gerardi, Pamela, eds. *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1988, pp. 143–159; Heeßel, Nils. *Babylonisch-assyrische Diagnostik*. Alter Orient und Altes Testament. Bd. 43. Münster: Ugarit-Verlag, 2000, pp. 13–40.

²⁴ Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 21.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, с. 23.

²⁷ Пак там, с. 24.

Видно от сферата на компетентност на съответните специалисти, съществуват разнообразни техники на предсказване, някои от които бегло засегнати в настоящата работа. Тъй като тяхното детайлно разглеждане не би се вписало в рамките на една статия, ще бъдат дискутирани в по-голяма степен две конкретни практики – предсказването по небесни явления и гадаенето по вътрешни органи. Изборът точно те да бъдат разгледани може да се обоснове както с това, че са смятани за високонадеждни, съответно и предпочитани от царския двор, така и защото са изключително различни като естество на работа – последното би позволило по-доброто осмисляне на разнообразието от сфери на специализирани познания и подготовка на специалистите.

ПРЕДСКАЗВАНЕ ПО НЕБЕСНИ ЯВЛЕНИЯ

Началата на наблюденията на небесните тела и явления могат да се търсят в IV хил. пр. Хр. През II и I хил. пр. Хр. те претърпяват значително развитие, произвело неподозирани достижения на астрономията до времето на Селевкидите, като впоследствие много от тези достижения на месопотамската традиция, а и не само тези, биват заимствани от елините²⁸.

Наблюденията и изчисленията на древните експерти се основават първоначално на конкретни примери, което ги прави прогностични, впоследствие тези наблюдения се натрупват и придобиват вид на строго познание²⁹. Например компендиумът MUL.APIN в общи линии излага астрономически наблюдения, но в таблица II е налична кратка колекция от небесни омени, II iii 16 – iv 12³⁰, което вече е част от сферата на астрологията.

Месопотамската астрология е базирана върху омени, което я прави в много отношения доста различна от елинската астрология, която е хороскопична по същество³¹. Докато хороскопичната астрология се основава на зодиака и движението на Слънцето, Луната и планетите около дванадесетте зодиакални знака, то оменната астрология разглежда явленията около небесните тела. Друга отличителна разлика между елинската и месопотамската астрология е, че първата е насочена към съдбата на индивидуалния човек, а втората – към благоденствието на страната, общността и царя. Особено известна месопотамската астрология е базирана върху омени, което я прави в много отношения доста различна от елинската астрология, която е хороскопична по същество³¹. Докато хороскопичната астрология се основава на зодиака и движението на Слънцето, Луната и планетите около дванадесетте зодиакални знака, то оменната астрология разглежда явленията около небесните тела. Друга отличителна разлика между елинската и месопотамската астрология е, че първата е насочена към съдбата на индивидуалния човек, а втората – към благоденствието на страната, общността и царя. Особено известна месопотамската астрология е базирана върху омени, което я прави в много отношения доста различна от елинската астрология, която е хороскопична по същество³¹.

²⁸ **Rochberg**, Francesca. In the Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 6. Leiden–Boston: Brill, 2010, p. 1; **Rochberg**, Francesca. *Before Nature...*, p. 36, f. 80.

²⁹ **Ossendrijver**, Mathieu. *Scholars, Priests, and Temples...*, p. 2.

³⁰ **Watson**, Rita, **Horowitz**, Wayne. Writing Science before the Greeks: A Naturalistic Analysis of the Babylonian Astronomical Treatise MUL.APIN. In: *Culture and History of the Ancient Near East*. Vol. 48. Leiden–Boston: Brill, 2011, pp. 61–22; **Hunger**, Hermann, **Steele**, John. *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*. London–New York: Routledge, 2019, pp. 3–4.

³¹ **Koch**, Ulla Susanne. *Sheep and Sky...*, pp. 447–448.

тамска серия с астрологични омени е *Enūma Anu Ellil* – създадена ок. 1000 г. пр. Хр. и състояща се от повече от седемдесет таблици³². В серията се третират разнообразни небесни явления и тяхното значение. Таблици 1 – 13 съдържат общи небесни наблюдения относно връзката на съзвездieto със звездите и планетите по време на цикличността за един месец. Използвайки математически изчисления, таблица 14 разказва за продължителността на видимостта на Луната. Таблици 15 – 22 представят знамения във връзка с лунните затъмнения. Същевременно в последния пасаж на таблица 22 от серията *Enūma Anu Ellil* се споменава, че боговете Ану, Енлил и Еа създали устройството на небето и земята (*uṣurāt šamê u erṣeti*) и направили така, че оменните знаци (*giskimmu*) да са понятни, установили позициите (*nanzazu; gisgallu*) на небесните божества, както и разделили небесните пътища на звездите и начертали съзвездията³³. Таблици 23 – 29 се занимават с наблюдения на Слънцето. Таблици 30 – 39 разглеждат наблюдения на слънчеви затъмнения. Таблици 40 – 49 се отнасят за метеорологични явления³⁴. Останалите таблици се фокусират върху планетите, звездите, цикличността и някои особени събития.

ПРЕДСКАЗВАНЕ ПО ВЪТРЕШНИ ОРГАНИ

Предсказването по вътрешни органи на жертвопринесено животно е един от най-добре документираните начини за предсказване. Писмени податки за практикуването на тази техника в Месопотамия се откриват в разнообразни текстове от III хил. пр. Хр., но най-ранните ръкописи конкретно по темата произхождат от началото на II хил. пр. Хр., а стандартните серии, известни като *bārûtu*, са съставени през I хил. пр. Хр.³⁵ Към тези източници трябва да се добавят и различни форми на ръководства, доклади и писма от II и I хил. пр. Хр.

Предсказването по вътрешни органи на жертвопринесено животно е скъпо струваща практика. Тя се упражнява от *bārû*, като неговите услуги са насочени към царския двор и заможни клиенти, част от семейства на търговци

³² **Hunger**, Hermann, **Pingree**, David. Astral Sciences in Mesopotamia. In: *Handbuch der Orientalistik*. Bd. 44. Leiden–Boston–Köln: Brill, 1999, pp. 12–21.

³³ **Rochberg**, Francesca. *Before Nature...*, p. 23.

³⁴ За предсказването по метеорологични явления вж. **Ossendrijver**, Mathieu. Weather Prediction in Babylonia. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021b, vol. 8, N 1–2, pp. 223–258.

³⁵ **Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts..., pp. 67–69. За конкретни глави от серията вж. **Koch**, Ulla Susanne. *Secrets of Extispicy. The Chapter Multābiltu of the Babylonian Extispicy Series and Niširti bārûti Texts mainly from Aššurbanipal's Library*. Münster: Ugarit-Verlag, 2005; **Koch-Westenholz**, Ulla. *Babylonian Liver Omens. The Chapters Manzāzu, Padānu and Pān Tākalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2000.

например³⁶. Както вече беше споменато, това е смятана за особено надеждна техника на предсказване, което я прави и високоценена от асирийските царе, управлявали през новоасирийската епоха. Това е и една от причините да има толкова богата изворова база от I хил. пр. Хр.

Съобразно данните от клинописните извори на акадски език, практиката на извършването на предсказание по вътрешностите на животно следва да се нарича *nēpešti bārûti*. Така е документирана последната стъпка, която е част от целия процес, включващ *lipit qāti ħiniq immeri naqē naqē nēpešti bārûti* – докосването от ръката, ограничаването (?) на овцата, принасянето на жертвата, изпълнението на предсказването³⁷.

Въпреки процъфтяването на тази техника за предсказване през старовавилонската епоха (ок. 1894 – 1595 г. пр. Хр.), няма детайлни описания относно това, как е протичал целият процес. Информацията дължим основно на *ikribu* текстове, чийто характер впрочем е заклинателен. Те се произнасят по време на процеса на гадаене, съответно в тях има споменавания на част от дейностите³⁸. Вероятно ритуалните действия са започвали преди залез слънце и тогава са били призовавани боговете, които имат отношение към гадателските практики. През нощта се е изпълнявало жертвоприношението на животно, по чиито органи ще се гадае, а наред с това и други съпътстващи ритуали. На сутринта се пристъпва към наблюденията на органите и разчитането на знаците.

В текст от старовавилонската епоха, наричан днес “*Prayer of the Divination Priest*”, се откриват сведения какви са съпътстващите ритуали вечерта преди пристъпване към разчитането на знаците – изгаряне на тамян, ритуални умивания с цел пречистване и призоваване на боговете, като специална роля е придадена на Шамаш и Адад³⁹.

За жертвоприношението обикновено се избира агне или овца в отлично здраве и форма. С оглед на предсказанието, което ще бъде направено, *bārû* взима под внимание също така поведението и реакциите на жертвеното животно – както преди самото му заколение, така и по време на него⁴⁰. Едва след това идва ред на разчитането на знаците на вътрешните органи – черен дроб, бели дробове, сърце, далак, черва, но от особена важност – тези на черния дроб. Последната и най-съществена част от процеса – *nēpešti bārûti*, т. е. самите наблюдения и предсказания, се извършват по „знаците“ на висцералната повърхност на черния дроб (*visceral/posterior inferior surface*), а диафрагмалната (*diaphragmatic/anterosuperior surface*) на практика не играе роля.

³⁶ Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, pp. 70–71.

³⁷ Jeyes, Ulla. *Divination as a Science in Ancient Mesopotamia*. In: *Jaarbericht “Ex Oriente Lux”*, 1991–1992, 32, p. 23.

³⁸ Koch, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 72.

³⁹ *Пак там*, с. 72.

⁴⁰ *Пак там*, с. 67, 77.

Още от старовавилонската епоха съществуват модели на черен дроб (BM 92668; фиг. 1)⁴¹, които са по същество учебни средства за обучаващите се. Те представят черния дроб схематично. По висцералната повърхност на моделите на черен дроб са разграничени двата големи дяла – *lobus sinister* и *lobus dexter*, както и същевременно са представени *vesica fellea* (жлъчният мехур) и още два елемента, които би трябвало да се идентифицират с *processus pyramidalis/caudatus* и *processus papillaris*.

Не без значение както към темата за изворовата база, така и към процеса на гадаене е следната ситуация – в една част от изворите се разглежда гадаене по черен дроб, съпроводено с конкретно запитване и получен отговор „да“, „не“ или липса на такъв, а в друга част от изворите, като в споменатите по-горе серии, се анализират детайлно знаците по вътрешния орган, след което последва интерпретация за това, какъв житейски развой или конкретни събития предстоят да се случат. В историографията е засегнат този момент, поради което е изразено мнението, че тези серии, разчитане на знаци и всички условности около тях имат ориентируващ характер с цел определяне дали повечето знаци са добри или лоши, което да оформи окончателния отговор към конкретното запитване⁴². Склонна съм да не се съглася с това становище. Ако целта беше просто установяване дали повечето знаци са в полза или в ущърб на заинтересованата страна, то от значение би било дали черният дроб (например) на жертвопринесеното животно е здрав, нормално развит или придружен с увреждания и мутации. В такъв случай изобщо не би имало нужда от тези детайлни серии, съдържащи голям набор от протазис и аподозис. Смятам, че всъщност става дума за две различни практики: една – с цел получаване на отговор към конкретно запитване, и друга – целяща предвиждане на задаващи се събития, възможности, опасности и пр.

Практикуване на подобна техника на гадаене е позната и сред други древни общества, при това отвъд пределите на Месопотамия и изобщо Древния Близък изток⁴³. Не можем да бъдем сигурни, че в културните измерения отвъд близоизточните общества целият процес е изглеждал по гореописания начин, но последната стъпка, а именно наблюдения върху вътрешните органи на жертвопринесено животно с цел предсказване, са ясно документирани. Поради това в историографията не липсват и по-популярни понятия, свързани с

⁴¹ https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1889-0426-238 (18.02.2023).

⁴² **Koch**, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, p. 83.

⁴³ Повече информация за практикуването на гадаене по вътрешни органи отвъд Месопотамия и Древния Близък изток вж. у **Flower**, Michael Attyah. *The Seer in Ancient Greece*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2008, pp. 30–37; **Johnston**, Sarah Iles. *Ancient Greek Divination*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2008, pp. 125–128; **Koch**, Ulla Susanne. *Mesopotamian Divination Texts...*, pp. 67–68; **Tarhan**, Zozan. The Divination Motif on the Panagyurishte Amphora-Rhyton in Eastern Mediterranean Context. In: *Archaeologia Bulgarica*, 2022, vol. 26, issue 3, pp. 31–38.

този начин на предсказване. Като че ли най-често срещаното в англоезичната литература заради впечатлението за независимост по отношение на принадлежност към дадена общност е *extispicy* с произход от латинската дума *extispicium*. Също срещани са *haruspicy/haruspicium/харуспиция* и *hepatoscopy/хепатоскопия* конкретно за гадаене по черен дроб.

ОБОБЩЕНИЕ И ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ

Познанията, предадени от клинописните текстове, претърпяват трансформации в своето време и пространството, и това проличава в прилагането на различни подходи, но същевременно запазвайки някои общи елементи. Такъв общ елемент например е схващането, че явленията са в резултат на божествена намеса, които дават отражение на случващото се сред земните обитатели. Поради това древните месопотамски специалисти считат за важно познаването, осмислянето и препредаването на познанията във връзка със случващото се на небето и земята. Тази информация е съхранена и разпространена отвъд времето на могъщите асирийски и вавилонски владетели, както и отвъд пределите на Месопотамия и Древния Близък изток.

Фиг. 1. Глинен модел на черен дроб от Сиппар, старовавилонска епоха
(© The Trustees of the British Museum)

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Ambos**, Claus. Rituale für einen Frühaufsteher: Die Ersatzkönigsrituale für den assyrischen Herrscher Asarhaddon. In: **Ambos**, Claus, **Hotz**, Stephan, **Schwedler**, Gerald, **Weinfurter**, Stefan, Hrsg. *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis heute*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, pp. 51–58.
- Ambos**, Claus. Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck: Some Remarks on the Mesopotamian Notions of Purity. In: **Rösch**, Petra, **Simon**, Udo, eds. *How Purity Is Made*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, pp. 89–103.
- Ambos**, Claus. Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: *Bīt rimki* and the Ritual of the Substitute King. In: **Ambos**, Claus, **Verderame**, Lorenzo, eds. *Approaching Rituals in Ancient Cultures: Questioni di rito: Rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche*. Proceedings of the Conference, November 28–30, 2011, Roma. Supplemento N 2 alla Rivista degli Studi Orientali Nuova Serie LXXXVI. Pisa–Roma: Fabritio serra editore, 2013, pp. 39–54.
- Arbøll**, Troels Pank. Medicine in Ancient Assur: A Microhistorical Study of the Neo-Assyrian Heal Kišir-Aššur. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 18. Leiden–Boston: Brill, 2021.
- Cic.** = **Cicero**, M. T. *De senectute, de amicitia, de divinatione*. Translation: William Armistead Falconer. Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 1923.
- De Zorzi**, Nicla. The Omen Series *Šumma izbu*: Internal Structure and Hermeneutic Strategies. In: *KASKAL: Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8, 2011, pp. 43–75.
- De Zorzi**, Nicla. La serie teratomantica *Šumma izbu*: testo, tradizione, orizzonti culturali. In: *HANEM* 15. Padova: Sargon Editrice Libreria, 2014.
- Finkel**, Irving. Adad-apla-iddina, Esagil-kīn-apli, and the Series SA.GIG. In: **Leichty**, Erle, **Ellis**, Maria deJ, **Gerardi**, Pamela, eds. *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1988, pp. 143–159.
- Flower**, Michael Attyah. *The Seer in Ancient Greece*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2008.
- Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Heeßel**, Nils. *Babylonisch-assyrische Diagnostik*. Alter Orient und Altes Testament. Bd. 43. Münster: Ugarit-Verlag, 2000.
- Heeßel**, Nils. The Hands of the Gods: Disease Names, and Divine Anger. In: **Finkel**, Irving, **Geller**, Markham, eds. *Disease in Babylonia*. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 120–130.
- Hunger**, Hermann, **Pingree**, David. Astral Sciences in Mesopotamia. In: *Handbuch der Orientalistik*. Bd. 44. Leiden–Boston–Köln: Brill, 1999.
- Hunger**, Hermann, **Steele**, John. *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*. London–New York: Routledge, 2019.
- Jeyes**, Ulla. Divination as a Science in Ancient Mesopotamia. In: *Jaarbericht “Ex Oriente Lux”*, 1991–1992, 32, pp. 23–41.
- Johnston**, Sarah Iles. *Ancient Greek Divination*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2008.

- KAR** = **Ebeling**, Erich. *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts, 1–2*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1915–1923.
- Koch**, Ulla Susanne. *Secrets of Extispicy. The Chapter Multābiltu of the Babylonian Extispicy Series and Niširti bārūti Texts mainly from Aššurbanipal's Library*. Münster: Ugarit-Verlag, 2005.
- Koch**, Ulla Susanne. Sheep and Sky: Systems of Divinatory Interpretation. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 447–469.
- Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods. Sources from the First Millennium BCE. In: *Guides to the Mesopotamian Textual Record*. Vol. 7. Münster: Ugarit-Verlag, 2015.
- Koch-Westenholz**, Ulla. Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination. In: *CNI Publications 19*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1995.
- Koch-Westenholz**, Ulla. *Babylonian Liver Omens. The Chapters Manzāzu, Padānu and Pān Tākalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2000.
- OLD** = **Glare**, P. G. W. et al. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1968.
- Ossendrijver**, Mathieu. Scholars, Priests, and Temples: Babylonian and Egyptian Science in Context. Introduction. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021a, vol. 8, N 1–2, pp. 1–19.
- Ossendrijver**, Mathieu. Weather Prediction in Babylonia. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021b, vol. 8, N 1–2, pp. 223–258.
- Rochberg**, Francesca. *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo: Cambridge University Press, 2004.
- Rochberg**, Francesca. In the Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 6. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- Rochberg**, Francesca. *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2016.
- Rochberg**, Francesca. Reasoning, Representing, and Modelling in Babylonian Astronomy. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2018, vol. 5, N 1–2, pp. 131–147.
- Scurlock**, JoAnn. Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 3. Leiden–Boston: Brill, 2006.
- Schwemer**, Daniel. Magic Rituals: Conceptualization and Performance. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 418–446.
- Tarhan**, Zozan. The Divination Motif on the Panagyurishte Amphora-Rhyton in Eastern Mediterranean Context. In: *Archaeologia Bulgarica*, 2022, vol. 26, issue 3, pp. 31–40.
- Watson**, Rita, **Horowitz**, Wayne. Writing Science before the Greeks: A Naturalistic Analysis of the Babylonian Astronomical Treatise MUL.APIN. In: *Culture and History of the Ancient Near East*. Vol. 48. Leiden–Boston: Brill, 2011.

REFERENCES

- Ambos**, Claus. Rituale für einen Frühaufsteher: Die Ersatzkönigsrituale für den assyrischen Herrscher Asarhaddon. In: **Ambos**, Claus, **Hotz**, Stephan, **Schwedler**, Gerald, **Weinfurter**, Stefan, Hrsg. *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis heute*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, pp. 51–58.
- Ambos**, Claus. Purifying the King by Means of Prisoners, Fish, a Goose, and a Duck: Some Remarks on the Mesopotamian Notions of Purity. In: **Rösch**, Petra, **Simon**, Udo, eds. *How Purity Is Made*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2012, pp. 89–103.
- Ambos**, Claus. Rites of Passage in Ancient Mesopotamia: Changing Status by Moving through Space: *Bīt rimki* and the Ritual of the Substitute King. In: **Ambos**, Claus, **Verderame**, Lorenzo, eds. *Approaching Rituals in Ancient Cultures: Questioni di rito: Rituali come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche*. Proceedings of the Conference, November 28–30, 2011, Roma. Supplemento N 2 alla Rivista degli Studi Orientali Nuova Serie LXXXVI. Pisa–Roma: Fabritio serra editore, 2013, pp. 39–54.
- Arbøll**, Troels Pank. Medicine in Ancient Assur: A Microhistorical Study of the Neo-Assyrian Heal Kišir-Aššur. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 18. Leiden–Boston: Brill, 2021.
- Cic.** = **Cicero**, M. T. *De senectute, de amicitia, de divinatione*. Translation: William Armistead Falconer. Cambridge, Mass., London: Harvard University Press, 1923.
- De Zorzi**, Nicla. The Omen Series *Šumma izbu*: Internal Structure and Hermeneutic Strategies. In: *KASKAL: Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico* 8, 2011, pp. 43–75.
- De Zorzi**, Nicla. La serie teratomantica *Šumma izbu*: testo, tradizione, orizzonti culturali. In: *HANEM* 15. Padova: Sargon Editrice Libreria, 2014.
- Finkel**, Irving. Adad-apla-iddina, Esagil-kīn-apli, and the Series SA.GIG. In: **Leichty**, Erle, **Ellis**, Maria deJ, **Gerardi**, Pamela, eds. *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1988, pp. 143–159.
- Flower**, Michael Attyah. *The Seer in Ancient Greece*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 2008.
- Geller**, Markham. *Ancient Babylonian Medicine: Theory and Practice*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2010.
- Heeßel**, Nils. *Babylonisch-assyrische Diagnostik*. Alter Orient und Altes Testament. Bd. 43. Münster: Ugarit-Verlag, 2000.
- Heeßel**, Nils. The Hands of the Gods: Disease Names, and Divine Anger. In: **Finkel**, Irving, **Geller**, Markham, eds. *Disease in Babylonia*. Leiden–Boston: Brill, 2007, pp. 120–130.
- Hunger**, Hermann, **Pingree**, David. Astral Sciences in Mesopotamia. In: *Handbuch der Orientalistik*. Bd. 44. Leiden–Boston–Köln: Brill, 1999.
- Hunger**, Hermann, **Steele**, John. *The Babylonian Astronomical Compendium MUL.APIN*. London–New York: Routledge, 2019.
- Jeyes**, Ulla. Divination as a Science in Ancient Mesopotamia. In: *Jaarbericht “Ex Oriente Lux”*, 1991–1992, 32, pp. 23–41.
- Johnston**, Sarah Iles. *Ancient Greek Divination*. Malden–Oxford: Wiley-Blackwell, 2008.

- KAR** = **Ebeling**, Erich. *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts, 1–2*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1915–1923.
- Koch**, Ulla Susanne. *Secrets of Extispicy. The Chapter Multābiltu of the Babylonian Extispicy Series and Niširti bārūti Texts mainly from Aššurbanipal's Library*. Münster: Ugarit-Verlag, 2005.
- Koch**, Ulla Susanne. Sheep and Sky: Systems of Divinatory Interpretation. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 447–469.
- Koch**, Ulla Susanne. Mesopotamian Divination Texts: Conversing with the Gods. Sources from the First Millennium BCE. In: *Guides to the Mesopotamian Textual Record*. Vol. 7. Münster: Ugarit-Verlag, 2015.
- Koch-Westenholz**, Ulla. Mesopotamian Astrology: An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination. In: *CNI Publications 19*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 1995.
- Koch-Westenholz**, Ulla. *Babylonian Liver Omens. The Chapters Manzāzu, Padānu and Pān Tākalti of the Babylonian Extispicy Series Mainly from Aššurbanipal's Library*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2000.
- OLD = **Glare**, P. G. W. et al. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1968.
- Ossendrijver**, Mathieu. Scholars, Priests, and Temples: Babylonian and Egyptian Science in Context. Introduction. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021a, vol. 8, N 1–2, pp. 1–19.
- Ossendrijver**, Mathieu. Weather Prediction in Babylonia. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2021b, vol. 8, N 1–2, pp. 223–258.
- Rochberg**, Francesca. *The Heavenly Writing: Divination, Horoscopy, and Astronomy in Mesopotamian Culture*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–Singapore–Sao Paulo: Cambridge University Press, 2004.
- Rochberg**, Francesca. In the Path of the Moon: Babylonian Celestial Divination and Its Legacy. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 6. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- Rochberg**, Francesca. *Before Nature. Cuneiform Knowledge and the History of Science*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2016.
- Rochberg**, Francesca. Reasoning, Representing, and Modelling in Babylonian Astronomy. In: *Journal of Ancient Near Eastern History*, 2018, vol. 5, N 1–2, pp. 131–147.
- Scurlock**, JoAnn. Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia. In: *Ancient Magic and Divination*. Vol. 3. Leiden–Boston: Brill, 2006.
- Schwemer**, Daniel. Magic Rituals: Conceptualization and Performance. In: **Radner**, Karen, **Robson**, Eleanor, eds. *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2011, pp. 418–446.
- Tarhan**, Zozan. The Divination Motif on the Panagyurishte Amphora-Rhyton in Eastern Mediterranean Context. In: *Archaeologia Bulgarica*, 2022, vol. 26, issue 3, pp. 31–40.
- Watson**, Rita, **Horowitz**, Wayne. Writing Science before the Greeks: A Naturalistic Analysis of the Babylonian Astronomical Treatise MUL.APIN. In: *Culture and History of the Ancient Near East*. Vol. 48. Leiden–Boston: Brill, 2011.